

گذار از فرقه کوچک یهودی به دین رسمی امپراتوری: راهی که مسیحیت در قرون نخستین میلادی پیمود

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۹

مجتبی نقدی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳

فیض الله بوشاسب گوشه^۲

چکیده

مقاله حاضر به بررسی سیر گسترش مسیحیت در امپراتوری روم از آغاز پیدایش این آیین تا تثبیت آن به عنوان دین رسمی در قرن پنجم میلادی می‌پردازد. در این پژوهش، روند تحول مسیحیت از یک فرقه یهودی کوچک به دینی جهان‌شمول و غالب در فضای مذهبی، سیاسی و اجتماعی روم بررسی شده است. نویسنده با بهره‌گیری از منابع تاریخی، الهیاتی و تحلیلی، به چگونگی پذیرش تدریجی مسیحیت در محیط چندفرهنگی و کثرت‌گرای روم، نقش چهره‌های کلیدی همچون پولس، کنستانتین بزرگ و اگوستین قدیس، و چالش‌های هویتی، سیاسی و عقیدتی مسیحیان اولیه پرداخته است. پژوهش نشان می‌دهد که پذیرش غیریهودیان، وحدت‌بخشی ساختاری، و حمایت‌های امپراتوران روم از عوامل اساسی در گسترش این دین بودند. از سوی دیگر، آزار و اذیت‌های اولیه، فشارهای امپراتوری و تنوع درونی جوامع مسیحی نیز از چالش‌های عمده آن به‌شمار می‌رفتند. مسیحیت با تطبیق خود با ساختارهای روم و تلفیق ارزش‌های دینی با اقتضائات امپراتوری، موفق شد ضمن حفظ هویت خود، جایگاهی مرکزی در نظم سیاسی و فرهنگی جهان روم بیابد. این مقاله با نگاهی انتقادی به پیچیدگی‌های تحول مزبور، می‌تواند نقش مهمی در فهم فرایند تاریخی - اجتماعی مسیحی‌شدن غرب ایفا نماید.

کلیدواژه‌ها: مسیحیت اولیه، امپراتوری روم، پولس رسول، کنستانتین بزرگ، فرمان میلان، اگوستین قدیس.

^۱ دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، تاریخ پیش از اسلام، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

^۲ گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. نویسنده مسئول: f.boushasb@yahoo.com

مقدمه

گسترش مسیحیت در روم از آغاز تا قرن پنجم میلادی، دوره‌ای تحول‌آفرین در تاریخ روم باستان محسوب می‌شود. این دین که از فرقه‌ای کوچک یهودی سر برآورد، به‌تدریج در امپراتوری روم نفوذ کرد و پس از دوره‌ای از آزار و اذیت، سرانجام به دین رسمی دولت تبدیل شد (DuSe, 2020; Woodhead, 2001). این فرآیند شامل تعاملات پیچیده با جامعه، فرهنگ و سیاست رومی بود که بر شکل‌گیری آموزه‌ها و نهادهای مسیحی تأثیر گذاشت.

مسیحیت در نخستین روزهای پیدایش خود به روم راه یافت، آن‌هم به‌دست شهروندان یهودی رومی که در روز پنطیکاست در اورشلیم حضور داشتند و از نخستین گروندگان به این دین بودند. این افراد پس از بازگشت به روم، هسته اولیه کلیسای روم را تشکیل دادند. جذابیت این دین فراتر از مرزهای قومی رفت و هم یهودیان و هم بت‌پرستان (یا پرستندگان خدایان) را به خود جلب کرد (DuSe, 2020). همان‌طور که جورج لا پیانا اشاره می‌کند، مسیحیت در میان ادیان شرقی به‌دلیل «رومی‌سازی» منحصر به فرد بود و به‌تدریج در بافت زندگی رومی ادغام شد (Piana, 1927). گسترش اولیه آن از طریق شبکه‌های شخصی و پیوندهای اجتماعی و عمدتاً در محیط‌های شهری صورت گرفت. تحقیقات رادنی استارک بر اهمیت کثرت‌گرایی دینی در تحریک مشارکت مذهبی تأکید دارد و نشان می‌دهد که شهرهای دارای اقتصاد دینی متنوع، پذیرای مسیحیت بودند (Wortham, 2016; Pearson, 1999).

خدمت رسول پولس در روم نقشی محوری در تأسیس و گسترش جامعه مسیحی داشت. نامه‌های او بینش‌هایی از چالش‌ها و تحولات الهیاتی کلیسای اولیه ارائه می‌دهد. چهره‌های دیگری مانند پطرس رسول نیز در تشکیل جوامع مسیحی در روم نقش داشتند. پذیرش غیریهودیان نقطه عطفی بود که دامنه نفوذ مسیحیت را فراتر از ریشه‌های یهودی آن گسترش داد (DuSe, 2024). توسعه کلیسای پولسی با ویژگی‌های مسیح‌شناسی جمعی روحانی، مسیحیت را از ریشه‌های یهودی آن متمایز کرد (Woodhead, 2001).

مسیحیان اولیه در روم به‌دلیل باورهای یکتاپرستانه خود که با نظام چندخدایی روم در تضاد بود، با آزار و اذیت‌های گسترده‌ای روبه‌رو شدند. امتناع آن‌ها از پرستش امپراتور به‌عنوان چالشی علیه اقتدار روم و نظم اجتماعی تلقی می‌شد. با این حال، مقاومت و انسجام جامعه مسیحی، همراه با وعده امنیت فردی در دوران بحران، به رشد و توسعه آن کمک کرد (Ferrero, 2008). فرمان میلان در سال ۳۱۳ میلادی، که توسط میخائیل بابی تحلیل شده، نقطه عطفی بود که با اعطای آزادی مذهبی، راه را برای صعود مسیحیت هموار کرد (Babiy, 2013).

قرن چهارم شاهد تبدیل مسیحیت به دین رسمی امپراتوری روم بود. گرایش کنستانتین به مسیحیت و حمایت‌های بعدی او از این دین، چشم‌انداز مذهبی را دگرگون کرد (Usoltsev & Leontieva, 2022). در این دوره، ساخت کلیساهای عظیم و ادغام فزاینده ایدئولوژی مسیحی در حکومت امپراتوری مشاهده شد (Sweetman, 2022; Kyung-mee, 2018). با این حال، این اتحاد چالش‌هایی نیز به همراه داشت و رهبران مسیحی مانند آمبروز میلان را وادار می‌کرد تا با پیچیدگی‌های اخلاقی جنگ و خشونت درگیر شوند و صلح‌طلبی مسیحی را با واقعیت‌های قدرت امپراتوری تطبیق دهند (Usoltsev & Leontieva, 2022). تأثیر مسیحیت بر امپراتوری روم فراتر از حوزه صرفاً مذهبی بود. آرتور کاشمن مک‌گیفرت تأثیر چندوجهی مسیحیت را بررسی می‌کند و ضمن قدردانی از پیشرفت‌های آن نسبت به بت‌پرستی، به دشواری‌های اثبات تأثیر کلی خیرخواهانه آن بر امپراتوری اشاره دارد (McGiffert, 1909). ظهور امپراتریس‌ها و ایدئولوژی مسیحی ریاضت‌گرا نیز با ایدئولوژی پیروزی امپراتوری درهم‌تنیده شد (Kyung-mee, 2018). از منظر اف. اف. زلینسکی، مسیحیت از روح امپراتوری روم سر برآورد و ریشه در مفاهیم دینی هلنیستی - رومی داشت (Evlampiev, 2022).

علیرغم نفوذ فزاینده، مسیحیت در روم متنوع باقی ماند و شامل جوامع مختلفی با رهبران، پیشینه‌های اجتماعی، زبان‌ها، باورها و شیوه‌های متفاوت بود (Dunn, 2024). حفظ وحدت درونی در میان این تنوع چالشی پایدار بود. پاپ به‌تدریج به‌عنوان

یک نهاد کلیسایی ظهور کرد و نیروی متمرکزکننده‌ای فراهم آورد، اگرچه تاریخ اولیه آن اغلب مورد تفسیر و سوگیری‌های ایدئولوژیک قرار گرفته است (Ivanov, 2024).

تا قرن پنجم میلادی، مسیحیت به دین غالب در روم تبدیل شده و چشم‌انداز فرهنگی، اجتماعی و سیاسی امپراتوری را عمیقاً شکل داده بود. گذار آن از یک فرقه تحت آزار به یک دین تثبیت‌شده، شامل تعاملات، سازگاری‌ها و دگرگونی‌های پیچیده‌ای بود که همچنان مورد مطالعه و بحث مورخان و متألهان است. داستان گسترش مسیحیت در روم گواهی بر جذابیت پایدار آن و توانایی‌اش برای سازگاری و رشد در بسترهای فرهنگی متنوع است (McInroy & Hollerich, 2019).

روش پژوهش

روش این پژوهش تاریخی - تحلیلی است و با استفاده از رویکرد میان‌رشته‌ای، منابع مختلف تاریخی، الهیاتی و جامعه‌شناختی را ترکیب کرده است. منابع اولیه شامل متون عهد جدید، نوشته‌های پدران کلیسا مانند آگوستین، و اسناد رسمی امپراتوری نظیر فرمان میلان مورد استفاده قرار گرفته‌اند. همچنین، از پژوهش‌های معاصر در حوزه تاریخ دین، مطالعات مسیحی، و جامعه‌شناسی دین برای تحلیل تحولات اجتماعی - سیاسی مربوط به گسترش مسیحیت در روم بهره گرفته شده است. تمرکز اصلی بر پیوند میان شرایط سیاسی امپراتوری، ساختارهای اجتماعی و تأثیرات ایدئولوژیک مسیحیت است. پژوهش تلاش کرده تا از خلال تحلیل متون و داده‌های تاریخی، سیر تعامل میان مسیحیت و ساختار امپراتوری روم را از منظر علی و زمینه‌ای بررسی کرده و از تعمیم‌های ساده‌انگارانه بپرهیزد. تلفیق روایت تاریخی با تحلیل مفاهیم دینی و اجتماعی از ویژگی‌های اصلی این روش است.

نگاهی به وضعیت دینی روم در قرون اولیه میلادی

چشم‌انداز مذهبی روم در سده‌های نخست میلادی، آمیزه‌ای پویا از آیین‌های بومی رومی، ادیان وارداتی از سراسر امپراتوری و نفوذ فزاینده مسیحیت را به نمایش می‌گذاشت (Rüpke, 2021). این دوره که با کثرت‌گرایی دینی و سیاست‌های متحول امپراتوری مشخص می‌شد، پنجره‌ای جذاب به زندگی معنوی رومیان و دگرگونی‌هایی گشوده است که آینده مذهبی جهان غرب را شکل داد (Rüpke, 2018; Orlin, 2002).

دین سنتی روم که پیوندی ناگسستنی با دولت و نظم اجتماعی داشت، همچنان نقش مهمی ایفا می‌کرد. این شامل پرستش خدایان اصلی رومی مانند ژوپیتر، جونو و مینروا، و نیز آیین امپراتوری می‌شد که امپراتور را به‌عنوان موجودی الهی می‌پرستید (Price, 2012, 1996). آیین‌ها، قربانی‌ها و جشن‌ها برای حفظ «پاکس دیوروم» (صلح خدایان) ضروری بود که اعتقاد داشتند رفاه و امنیت دولت روم را تضمین می‌کند (Roma, 2023). با این حال، در کنار این آیین‌های سنتی، ادیان متعدد دیگری در محیط چندفرهنگی روم شکوفا شدند (Rüpke, 2021).

ادیان شرقی نقش مهمی در تنوع مذهبی روم ایفا کردند. آیین‌های خدایان مصری مانند ایزیس و سرابیس محبوبیت یافتند و با مراسم اسرارآمیز خود و وعده رستگاری، پیروان بسیاری جذب نمودند (Brenk, 1993; Gasparro, 2007). پرستش میترا (میتره)، خدای ایرانی مرتبط با شجاعت و وفاداری، به‌ویژه در میان سربازان و بازرگانان محبوبیت یافت (Bøgh, 2015). این ادیان وارداتی اغلب تجربیاتی شخصی‌تر و عاطفی‌تر از دین سنتی روم ارائه می‌دادند و برای کسانی جذاب بودند که در جست‌وجوی معنا و ارتباطی عمیق‌تر بودند (Rüpke, 2017).

ظهور مسیحیت که ریشه در یهودیه داشت، به تدریج در سراسر امپراتوری روم گسترش یافت (Fousek et al., 2018). این دین در ابتدا به‌عنوان فرقه‌ای یهودی تلقی می‌شد، اما مسیحیت با باور به عیسی مسیح به‌عنوان پسر خدا و تأکید بر محبت، بخشش و وعده زندگی ابدی از دیگران متمایز گردید (Hurtado, 2003; Siniscalchi, 2012). علیرغم مواجهه با دوره‌هایی از آزار و اذیت،

این آیین در میان بسیاری، به‌ویژه فقرای شهری و حاشیه‌نشینان، طنین‌انداز شد و حس جامعه و امید را به آن‌ها عرضه کرد (Piana, 1927).

چالش‌های مسیحیت نیز قابل توجه بود. مقامات رومی اغلب یکتاپرستی مسیحیان را تهدیدی برای نظام مذهبی سنتی روم و آیین امپراتوری می‌دانستند (Lovin, 2015). امتناع مسیحیان از مشارکت در آیین‌های دولتی به اتهامات بی‌دینی و بی‌وفایی منجر شد و موجبات آزارهای دوره‌ای را فراهم آورد (Vyse, 2020). با این وجود، جامعه مسیحی به رشد خود ادامه داد و ساختار سازمانی، آموزه‌های الهیاتی و اعمال مذهبی خاص خود را توسعه داد (Babii, 2020).

تعامل ادیان در سده‌های نخست میلادی، صحنه‌ای پویا از روابط متقابل سنت‌های مذهبی در روم بود (YU.V., 2024). درحالی‌که دین سنتی روم به‌مثابه سنگ‌بنای زندگی عمومی باقی ماند، آیین‌های وارداتی و مسیحیت مسیرهای معنوی بدیلی ارائه می‌کردند (Schwartz, 2005). این رابطه متحول میان بیان‌های مختلف مذهبی، چشم‌انداز اجتماعی، فرهنگی و سیاسی امپراتوری روم را شکل داد و مقدمات پیروزی نهایی مسیحیت را فراهم آورد (McInroy & Hollerich, 2019). تنوع مذهبی این دوره، فرآیندهای پیچیده تبادل فرهنگی، سازگاری و دگرگونی را برجسته می‌سازد که ویژگی جهان رومی بود (Rü pke, 2009).

پولس

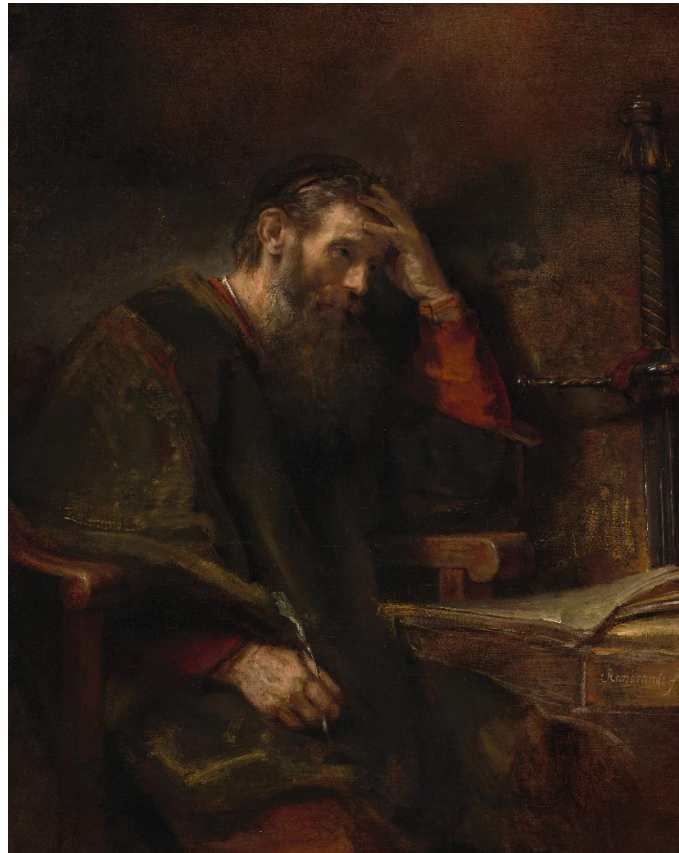
پولس رسول که در ابتدا با نام شائول طُرسوسی شناخته می‌شد، چهره‌ای برجسته در تاریخ مسیحیت به‌شمار می‌رود که نقشی محوری در گسترش این دین در جهان مدیترانه باستان ایفا کرد (Deibert, 2011). سفرهای تبلیغی او، مشارکت‌های الهیاتی و تأثیر ماندگار نامه‌هایش در عهد جدید، جایگاه او را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین چهره‌ها در توسعه و گسترش کلیسای اولیه تثبیت کرده است (Jung, 2023; Hidayat, 2022). زندگی اولیه پولس با پایبندی شدید او به یهودیت و آزار مسیحیان مشخص می‌شد (Kardis, 2011). او که در طرسوس، شهری در آسیای صغیر، زاده شده بود، از اعضای فریسیان بود و تسلط عمیقی بر تورات داشت (Jung, 2023). اما مواجهه‌ای تحول‌آفرین با عیسی قیام کرده در راه دمشق، مسیر زندگی او را به کلی دگرگون ساخت. این رویداد که اغلب از آن به «تجربه دمشق» یاد می‌شود، به گروش او و وقف بعدی‌اش برای تبلیغ انجیل در میان غیریهودیان انجامید (Kardis, 2011).

اهمیت مأموریت پولس در میان غیریهودیان را نمی‌توان دست‌کم گرفت. درحالی‌که جنبش مسیحی اولیه عمدتاً به جوامع یهودی محدود بود، پولس از شمول غیریهودیان در این ایمان دفاع کرد و استدلال نمود که رستگاری از طریق ایمان به عیسی مسیح — و نه پایبندی به شریعت یهود — برای همگان ممکن است. این «رسالت فارغ از شریعت»، هرچند خالی از مجادله نبود، عاملی محوری در رشد و جذابیت جهانی مسیحیت شد (McInroy & Hollerich, 2019). نامه‌های پولس که بخش قابل توجهی از عهد جدید را تشکیل می‌دهند، بینش الهیاتی او را در مواجهه با مفاهیمی چون رستگاری، فیض، ایمان و نقش کلیسا بیان می‌کنند (Deibert, 2011; Senior, 2021).

پولس چندین سفر تبلیغی را با پیمودن مسافت‌های طولانی در امپراتوری روم به انجام رساند. این سفرها که اغلب پرخطر و همراه با مشقت بود، او را به شهرهایی مانند انطاکیه، کورینتوس، افسوس و روم کشاند، جایی که جوامع مسیحی را بنیان نهاد و به تازه‌ایمان‌یافتگان راهنمایی کرد (Hidayat, 2022; Duş e, 2024). با این حال، کتاب مقدس تصویری تا حدی ساده‌شده از سفرهای پولس ارائه می‌دهد و معمولاً میان سه سفر مجزا تمایز قائل می‌شود — ساختاری که ممکن است کاملاً توسط منابع اولیه پشتیبانی نشود (Guijarro, 2019).

علیرغم مشارکت‌های عظیم، میراث پولس خالی از پیچیدگی نیست. تفسیرهای آموزه‌های او در طول تاریخ به شدت متنوع بوده است؛ برخی از محققان بر ریشه‌های یهودی او تأکید دارند و برخی دیگر بر تأثیرات هلنیستی او (Wiryadinata, 2018; Peric, 2020). هویت یهودی مدرن و پولس رسول درهم‌تنیده شده‌اند و مطالعات پولینی به میدان نبرد ایدئولوژیک درون یهودی

تبدیل شده است (Langton, 2005). افزون بر این، رابطه میان پولس نامه‌ها و پولس توصیف‌شده در کتاب اعمال رسولان، موضوع بحث مستمر علمی بوده است (Larsson, 1985) (شکل ۱).

شکل ۱: نقاشی پولس رسول اثر رامبراند ۱۶۵۷ میلادی

([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saint_Paul,_Rembrandt_van_Rijn_\(and_Workshop%3F\),_c._1657.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saint_Paul,_Rembrandt_van_Rijn_(and_Workshop%3F),_c._1657.jpg))

مطالعه پولس همچنان در حال تحول است و پژوهش‌های معاصر جنبه‌های جدیدی از زندگی، الهیات و تأثیر او را بررسی می‌کنند. «راهنمای آکسفورد در مطالعات پولینی» (Schnabel, 2019) مروری جامع بر این حوزه ارائه می‌دهد که شامل متون معتبر، نوشته‌های آپوکریفا و تفسیرهای گوناگون از میراث پولس می‌شود. تأثیر او فراتر از الهیات، ادبیات، هنر و اندیشه سیاسی را نیز دربرگرفته است (Das, 2018; Ojakangas, 2009).

پولس رسول همچنان چهره‌ای محوری در درک خاستگاه‌ها و توسعه مسیحیت باقی مانده است. اشتیاق تبلیغی او، عمق الهیاتی و قدرت ماندگار نوشته‌هایش، مسیر تمدن غرب را شکل داده است. هرچند بحث‌های علمی به روشن کردن پیچیدگی‌های زندگی و اندیشه او ادامه می‌دهند، تأثیر او بر جهان انکارناپذیر است.

اُگوستین قدیس

اُگوستین قدیس هیپو (۳۵۴-۴۳۰ میلادی) چهره‌ای محوری در الهیات مسیحی و اندیشه غربی باقی مانده است که تأثیرش فلسفه، اخلاق و درک از ایمان را درنور دیده است (Mouas, 2021; Hanson, 2021). سیر فکری و مشارکت‌های ژرف الهیاتی او، آموزه‌های مسیحی را به‌گونه‌ای ماندگار شکل داده که تا امروز در مباحث معاصر طنین‌انداز است (Herrmann & Chaffin, 1988) (شکل ۲).

شکل ۲: نقاشی آگوستین قدیس که در حال دریافت قلب مقدس عیسی مسیح است. خالق اثر فیلیپ دو شامپین، قرن هفدهم میلادی

(https://en.wikipedia.org/wiki/File:Saint_Augustine_by_Philippe_de_Champaigne.jpg)

زندگی نخستین آگوستین، زاده شمال آفریقا، با جست‌وجوی فکری و معنوی مشخص می‌شد. زندگینامه خودنوشت او با عنوان «اعترافات»، کاوش او در مکاتب فلسفی گوناگون از جمله مانوی‌گری و نوافلاطونی‌گری را پیش از گروش به مسیحیت روایت می‌کند (Herrmann & Chaffin, 1988). این سفر فکری برای درک تکامل اندیشه‌اش حیاتی است، چرا که عناصری از فلسفه یونانی به‌ویژه افلاطون‌گرایی را در الهیات مسیحی خود ادغام کرد (Oates, 2017). تجربیات او در تمدن پویای شهری امپراتوری روم، رشد فکری و معنوی‌اش را عمیقاً شکل داد (Cristiani, 2017).

مشارکت‌های الهیاتی آگوستین گسترده و چندوجهی است. او به‌خاطر آموزه‌هایش درباره فیض، گناه نخستین و تقدیر الهی شهرت دارد. آگوستین با بدعت‌هایی مانند دوناتیسم و پلاگانیسم مبارزه کرد و با تأکید بر ضرورت فیض الهی برای رستگاری، ارتدکس (یا اصول‌گرایی) مسیحی را تعریف نمود (Matthews, 2022; Milenovic et al., 2024). درک او از آیین‌های مقدس به‌عنوان نشانه‌های مرئی که مؤمنان را به راز رستگاری‌بخش خدا پیوند می‌زند، الهیات آیینی را نیز به‌گونه‌ای بنیادین شکل داد (Humphries, 2017). تلفیق ایمان و خرد توسط آگوستین، درون‌مایه‌های محوری برای مسیحیت در سده‌های پسین فراهم آورد (Herrmann & Chaffin, 1988).

کاوش‌های فلسفی آگوستین به‌گونه‌ای ژرف با الهیات او درهم‌تنیده است. کار او درباره اراده آزاد، زمان و حافظه، بازتاب‌درگیری او با پرسش‌های بنیادین درباره هستی انسان و ماهیت خداست (Grove, 2021). اثر بزرگ او «شهر خدا»، فلسفه‌ای جامع درباره تاریخ و جامعه ارائه می‌دهد که شهر زمینی را در تقابل با شهر آسمانی قرار داده و فضایل رومی را در بستری مسیحی به

نقد می‌کشد (Buzykina, 2020; Clark, 2018). این اثر به رابطه کلیسا و امپراتوری می‌پردازد و استدلال می‌کند که جامعه واقعی در عشق به خدا نهفته است، نه در قدرت زمینی (Clark, 2018).

تأثیر اگوستین بر الهیات مسیحی و اندیشه غربی را نمی‌توان اندازه گرفت. او را پدر کلیسا و دکتر فیض می‌دانند که نوشته‌هایش برای سده‌ها موضوع مطالعه و بحث بوده‌اند. هر دو سنت کاتولیک و پروتستان او را چهره‌ای محوری می‌دانند، اگرچه تفسیرهای الهیات او متفاوت است (Grabowski, 1946). اندیشه‌های اگوستین همچنان به مباحث معاصر درباره ایمان، خرد، اخلاق و ماهیت وضعیت بشری جهت می‌دهد (Objantoro, 2020). تأکید او بر تجربه درونی و تأمل فردی نیز با اندیشمندان حوزه‌های گوناگون طنین‌انداز شده است (Grove, 2021).

در عصری که با سکولاریسم و جهان‌بینی‌های متنوع مشخص می‌شود، روش الهیاتی اگوستین همچنان مرتبط است (Objantoro, 2020). رویکرد او مسیحیان را تشویق می‌کند تا ایمان خود را به‌گونه‌ای درک و بیان کنند که مسائل معاصر را خطاب قرار دهد. تأکید اگوستین بر اهمیت عشق، هم به خدا و هم به همسایه، بنیانی برای زندگی اخلاقی و مشارکت اجتماعی فراهم می‌آورد (Ziółkowska, 2016). افزون بر این، نوشته‌های او بینشی درباره چالش‌های زندگی در جهانی که هم خیر و هم شر آن را مشخص کرده‌اند، ارائه می‌دهد (Milenovic et al., 2024). الهیات اگوستین دربرگیرنده درکی از زیبایی نیز هست که آن را وسیله‌ای برای قدردانی از قلمروی زمانی و نیروی رستگاری‌بخش زیبایی درون آن می‌بیند (Harrison, 1992). او به تأمل درباره رابطه میان زیبایی خدا و زیبایی جهان می‌پردازد و زندگی خود را سفری به سوی زیبایی الهی می‌بیند (Venter, 2012).

اگوستین قدیس چهره‌ای برجسته است که میراث فکری و معنوی‌اش همچنان الهیات مسیحی و اندیشه غربی را شکل می‌دهد (Kaitha & Sankasala, 2021). زندگی، نوشته‌ها و بینش‌های الهیاتی او بازتاب‌هایی ژرف درباره ماهیت ایمان، خرد و جست‌وجوی بشر برای معنا ارائه می‌دهد (Milojkov, 2021). تأثیر اگوستین تا مباحث معاصر درباره آموزش دینی، تعلیمات مذهبی و تلفیق ایمان مسیحی با فرهنگ امروزی نیز گسترش یافته است (Franchi, 2011).

کنستانتین

کنستانتین بزرگ، چهره‌ای کلیدی در تاریخ اواخر روم، تأثیر عمیقی بر مسیر امپراتوری روم و گسترش مسیحیت گذاشت. دوران حکومت او که با زیرکی سیاسی و تحول مذهبی همراه بود، همچنان موضوع تحقیق و بحث‌های علمی است (Grzywaczewski, 2014; Blaudeau, 2014; Noethlichs, 2014).

گرایش کنستانتین به مسیحیت، بخش اساسی میراث اوست. اگرچه ماهیت و میزان ایمان او همچنان مورد بحث قرار دارد، اما اقداماتش به‌طور مسلم باعث رشد و پذیرش مسیحیت در امپراتوری شد. او از کلیسا در برابر دوناতিست‌ها در آفریقا دفاع کرد و تصمیمات زیادی به نفع کلیسا گرفت. دخالت او در حل اختلافات الهیاتی، مانند مناقشه آریوسی، نقش او در شکل‌گیری آموزه‌های مسیحیت اولیه را برجسته می‌کند. کنستانتین به فرمول‌های دینی جزمی توجهی نداشت (Grzywaczewski, 2014).

نبرد پل میلون در سال ۳۱۲ میلادی، که گفته می‌شود کنستانتین در آن رؤیایی از نماد «کای - رو» (Chi-Rho) دیده بود، اغلب به‌عنوان نقطه عطفی در تغییر گرایش مذهبی او مطرح می‌شود (شکل‌های ۳ و ۴). پس از پیروزی در این نبرد، او فرمان میلان را در سال ۳۱۳ میلادی صادر کرد که آزادی مذهبی را در سراسر امپراتوری روم به رسمیت شناخت. این فرمان زمینه را برای گسترش آزادانه مسیحیت فراهم کرد و به دوران آزار و شکنجه پایان داد (Popkin, 2016).

شکل ۳: علامت کای (خی) - رو، به‌ترتیب با حروف یونانی X و P مخفف ΧΡΙΣΤΟΣ (Christos) به معنی مسیح.
(https://en.wikipedia.org/wiki/Chi_Rho)

تصمیمات سیاسی کنستانتین نیز به همان اندازه تحول‌آفرین بودند. او با درک اهمیت راهبردی شرق، پایتخت روم را به بیزانتیوم منتقل کرد و در سال ۳۳۰ میلادی نام آن را به کنستانتینوپل یا قسطنطنیه تغییر داد. این تصمیم مرکز ثقل امپراتوری را به سوی شرق منتقل کرد و زمینه‌ساز پیدایش امپراتوری بیزانس شد. موقعیت جغرافیایی قسطنطنیه، بنا به مشاهدات تاریخی، به‌دلیل قرار گرفتن میان دو دریا و تنگه‌های باریک، مزایای دفاعی طبیعی داشت (Smith, 1683).

شکل ۴: مدال نقره با تصویر کنستانتین بزرگ متعلق به ۳۱۵ میلادی؛ نماد کای - رو در کلاه‌خود کنستانتین دیده می‌شود.
(<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Konstantinsmedaillon.jpg>)

طاق نصرت کنستانتین در رم (Arco di Costantino)، یادبودی از دوران حکومت او و بازتابی از پیوند پیچیده میان نمادهای سیاسی و مذهبی است (شکل ۵). استفاده از مصالح معماری بازآفرینی یا «اسپولیا» در این بنا، هم پیوند با گذشته روم را نشان می‌دهد و هم تلاشی آگاهانه برای پیوند دادن کنستانتین با امپراتوران پیشین است. این طاق همچنین به‌طور مشخص جنگ داخلی کنستانتین با ماکسنتیوس را به تصویر می‌کشد، که در هنر روم بی‌سابقه بود (Popkin, 2016).

شکل ۵: طاق نصرت کنستانتین در رم (<https://www.britannica.com/topic/Arch-of-Constantine>)

با این حال، میراث کنستانتین بدون ابهام نیست. برخی تاریخ‌نگاران معتقدند که انگیزه اصلی او ملاحظات سیاسی بوده، نه باور مذهبی واقعی. حمایت مداوم او از فرقه‌های بت‌پرست در کنار مسیحیت نشان‌دهنده رویکردی عمل‌گرایانه برای حفظ ثبات در امپراتوری متنوعش است.

تأثیر حکومت کنستانتین فراتر از مرزهای امپراتوری روم گسترش یافت. حمایت او از مسیحیت پایه‌گذار گسترش این دین در سراسر اروپا و فراتر از آن شد. مفهوم «جهان مسیحی» و پیروزی مسیحیت، تا حد زیادی مدیون پذیرش اولیه این دین توسط کنستانتین است (Black, 2023). اقدامات او ساختار مذهبی و سیاسی دنیای باستان را دگرگون کرد و تأثیری ماندگار بر تمدن غربی گذاشت.

برداشت‌ها و مطالعات بعدی، مانند بررسی آثار کنستانتین هفتم پورفیروژنیتوس (Lounghis, 2022)، دیدگاهی تازه نسبت به دوران کنستانتین ارائه می‌دهند. بررسی کتاب‌هایی درباره دودمان کنستانتین، دین و قدرت در امپراتوری روم متأخر (Blaudeau, 2014) و سیستم قضایی در دوران حکومت او (Noethlichs, 2014) به بحث‌های علمی جاری کمک می‌کنند. کور کردن کنستانتین ششم، امپراتور بیزانس، در سال ۷۹۷ میلادی و پیامدهای آن برای تاج‌گذاری شارلمانی در سال ۸۰۰ میلادی (Preiser-Kapeller & Kislinger, 2022)، تأثیر ماندگار میراث کنستانتین را بر تاریخ و اندیشه سیاسی اروپا نشان می‌دهد. نفوذ کنستانتین همچنان موضوعی پرتکرار در منابع تاریخی جهانی است و به شکل‌گیری مباحثی درباره پیوند دین، قدرت و امپراتوری ادامه می‌دهد.

نتیجه‌گیری

فرآیند گسترش مسیحیت در امپراتوری روم، یکی از تحولات بنیادین در تاریخ تمدن غرب به‌شمار می‌رود. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که عوامل متعددی در این فرآیند نقش داشتند؛ از جمله جذابیت پیام معنوی و اخلاقی مسیحیت برای طبقات فرودست و حاشیه‌نشین، شبکه‌های اجتماعی و شهری در روم، تعالیم پیام‌آورانی مانند پولس و پطرس، و ساختار منسجم جوامع مسیحی. با وجود مخالفت و آزار شدید از سوی امپراتوری، استقامت جامعه مسیحی و وعده‌های آن درباره رستگاری، نقش مهمی در تداوم و گسترش آن ایفا کرد. نقطه عطف این سیر تاریخی، حمایت سیاسی کنستانتین بزرگ از مسیحیت و صدور فرمان میلان در ۳۱۳ میلادی بود که موجب پایان یافتن رسمی آزارهای دینی و آغاز دوره‌ای از رشد پایدار برای کلیسا شد. در قرن چهارم، با رسمیت یافتن دین مسیحی، این آیین وارد مرحله جدیدی شد که در آن چالش‌های تازه‌ای نظیر پیوند دین با قدرت، اختلافات عقیدتی درون کلیسای، و ظهور ساختارهای اقتدار مذهبی مانند پاپ پدید آمد. مسیحیت به تدریج از فرقه‌ای کوچک به آیینی سلطه‌گر تبدیل شد که نه تنها دین، بلکه سیاست، فرهنگ و قانون را در روم شکل داد. این مقاله نشان می‌دهد که مسیحیت نه از مسیر تقابل مستقیم، بلکه از طریق سازگاری تدریجی، نوسازی پیام، و هوشمندی استراتژیک موفق به تسلط بر یکی از نیرومندترین امپراتوری‌های تاریخ شد. بنابراین، تجربه مسیحیت در روم را باید نمونه‌ای منحصر به فرد از هم‌زیستی و در نهایت ادغام دین و دولت در تاریخ بشر دانست.

منابع

Babii, M. (2020). Religious Tolerance, Freedom of Conscience, Freedom of Religion and Belief in the period of Establishment of Christianity. *Religious Freedom*, 24, 10-19. <https://doi.org/10.32420/rs.2020.24.1783>

Babiy, M. (2013). The Milan Edict: Changing the Politics of Christianity, the Beginning of Establishing it as a State Religion. *Religious Freedom*, 17-18, 59-62. <https://doi.org/10.32420/rs.2013.17-18.986>

- Black, A. (2023). Christendom: the triumph of a religion. *History of European Ideas*, 49(5), 900-903. <https://doi.org/10.1080/01916599.2023.2199225>
- Blaudeau, P. (2014). Timothy Barnes: Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire. *Gnomon*, 86(1), 44-49. https://doi.org/10.17104/0017-1417_2014_1_44
- Bøgh, B. (2015). Beyond Nock: From Adhesion to Conversion in the Mystery Cults. *History of Religions*, 54(3), 260-287. <https://doi.org/10.1086/678994>
- Brenk, F. E. (1993). *A Gleaming Ray: Blessed Afterlife in the Mysteries*. Illinois Classical Studies.
- Buzykina, I. N. (2020). Roman Virtues in the Christian Context of St Augustine's De Civitate Dei. *Concept: Philosophy, Religion, Culture*, 4(3), 62-75. <https://doi.org/10.24833/2541-8831-2020-3-15-62-75>
- Clark, G. (2018). *Imperium and the City of God: Augustine on Church and Empire*. *Studies in Church History*, 54, 46-70. <https://doi.org/10.1017/stc.2017.4>
- Cristiani, M. (2017). Augustine of Hippo and the New Christian Culture. In *Ancient Philosophy* (pp. 677-737). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315179339-19>
- Das, S. (2018). An Imperial Apostle? St Paul, Protestant Conversion, and South Asian Christianity. *The Historical Journal*, 61(1), 103-130. <https://doi.org/10.1017/S0018246X17000024>
- Deibert, R. I. (2011). Paul, Saint. *Education*, 23, 16-22. <https://doi.org/10.1002/9780470670606.wbecc1307>
- Dunn, G. D. (2024). An African in Rome. *Scrinium*, 20(1), 38-59. <https://doi.org/10.1163/18177565-12340006>
- Dușe, C. I. (2020). L'aparizione e la Diffusione del Cristianesimo a Roma. *Studia Universitatis Babeș Bolyai-Theologia Catholica*, 65(1-2), 65-90. <https://doi.org/10.24193/theol.cath.2020.03>
- Dușe, C. I. (2024). The Appearance and Spread of Christianity in Antioch. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Catholica Latina*, 123-146. <https://doi.org/10.24193/theol.cath.latina.2024.lxix.1.06>
- Evlampiev, I. I. (2022). The Birth of Christianity from the Spirit of the Roman Empire. A Paradoxical View of the Religious Development of Europe in the Works of F.F. Zelinski. *RUDN Journal of Philosophy*, 26(1), 75-93. <https://doi.org/10.22363/2313-2302-2022-26-1-75-93>
- Ferrero, M. (2008). The triumph of Christianity in the Roman empire: An economic interpretation. *European Journal of Political Economy*, 24(1), 73-87. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2007.06.001>
- Fousek, J., Kaše, V., Mertel, A., Výtvarová, E., & Chalupa, A. (2018). Spatial constraints on the diffusion of religious innovations: The case of early Christianity in the Roman Empire. *PLOS ONE*, 13(12), e0208744. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0208744>
- Franchi, L. (2011). Healing the Wounds: St. Augustine, Catechesis, and Religious Education Today. *Religious Education*, 106(3), 299-311. <https://doi.org/10.1080/00344087.2011.569656>
- Gasparro, G. S. (2007). The Hellenistic Face of Isis: Cosmic and Saviour Goddess. In *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World* (pp. 40-72). Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004154209.i-562.23>
- Grabowski, S. J. (1946). Saint Augustine and the Primacy of the Roman Bishops. *Traditio*, 4, 89-113. <https://doi.org/10.1017/s0362152900015506>

- Grove, K. G. (2021). *Augustine on Memory*. Oxford University Press New York. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197587218.001.0001>
- Grzywaczewski, J. (2014). Ku chrześcijańskim korzeniom Europy. Znaczenie nawrócenia cesarza Konstantyna dla Kościoła, dla Cesarstwa Rzymskiego, dla Europy. *Vox Patrum*, 61, 9-38. <https://doi.org/10.31743/vp.3607>
- Guijarro, S. (2019). Biblical cartography and the (mis)representation of Paul's missionary travels. *HTS Theologiese Studies | Theological Studies*, 75(3). <https://doi.org/10.4102/hts.v75i3.5575>
- Hanson, E. M. (2021). Augustine, Saint. In *The Encyclopedia of Philosophy of Religion* (pp. 1-7). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781119009924.eopr0036>
- Harrison, C. (1992). *Beauty and Revelation in the Thought of Saint Augustine*. Oxford University Press Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198263425.001.0001>
- Herrmann, D. J., & Chaffin, R. (1988). Augustine. In *Recent Research in Psychology* (pp. 110-124). Springer New York. https://doi.org/10.1007/978-1-4612-3858-4_15
- Hidayat, E. A. (2022). From 'Christification' to Mission of Salvation: Impact of Damascus Event on Saint Paul. *MELINTAS*, 37(2), 139-151. <https://doi.org/10.26593/mel.v37i2.6294>
- Humphries, T. L. (2017). St. Augustine of Hippo. In *Christian Theologies of the Sacraments*. NYU Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814724323.003.0004>
- Hurtado, L. W. (2003). *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Ivanov, V. Y. (2024). The Papacy as an Ecclesiastical Institution in the history of Early Christianity : aspects in the study of the issue. *Voprosy Kul'turologii* (Issues of Cultural Studies), 7, 622-628. <https://doi.org/10.33920/nik-01-2407-05>
- Jeon, Kyung-mee. (2018). The Christian Roman Empire of the Fourth to Fifth Centuries, Ascetic Christianity, and the Emergence of Empresses: Christian Ideology of Imperial Victory. *Theological Forum*, 91(null), 241-278. <https://doi.org/10.17301/tf.2018.91..009>
- Jung, G. M. (2023). The Role of Paul in the Mission to Gentiles of Early Christianity. *Institute of History and Culture Hankuk University of Foreign Studies*, 87, 141-168. <https://doi.org/10.18347/hufshis.2023.87.141>
- Kaitha, H., & Sankasala, M. (2021). St. Augustine Concept on the Body and Soul. *Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies*, 9(67), 15708-15714. <https://doi.org/10.21922/srjis.v9i67.8219>
- Kardis, M. (2011). Early Christian Tradition in Theology of Apostle Paul. *E-Theologos. Theological Revue of Greek Catholic Theological Faculty*, 2(1), 56-66. <https://doi.org/10.2478/v10154-011-0006-1>
- Kulikova, Yu. V. (2024). On The Way to Religious Identity: Characteristic Features of the Religious Life of the Roman Empire on the Eve of Emperor Aurelian's Reform. *Prepodavatel XXI Vek*, 3. <https://doi.org/10.31862/2073-9613-2024-3-249-265>
- Langton, D. R. (2005). Modern Jewish Identity and the Apostle Paul: Pauline Studies as an Intra-Jewish Ideological Battleground. *Journal for the Study of the New Testament*, 28(2), 217-258. <https://doi.org/10.1177/0142064x05060097>

- La Piana, G. (1927). Foreign groups in Rome during the first centuries of the empire. *Harvard Theological Review*, 20(4), 183-403.
- Larsson, E. (1985). Paul: Law and Salvation. *New Testament Studies*, 31(3), 425-436. <https://doi.org/10.1017/s0028688500013953>
- Lounghis, T. (2022). Review Article: The de thematibus ("on the themes") of Constantine VII Porphyrogenitus. Translated with introductory chapters and notes by John Haldon, Liverpool University Press 2021. *Byzantina Symmeikta*, 495-514. <https://doi.org/10.12681/byzsym.29473>
- Lovin, R. W. (2015). Authority, Legitimacy and Sovereignty: Religion and Politics in the Roman Empire before Constantine. *Studies in Christian Ethics*, 29(2), 177-189. <https://doi.org/10.1177/0953946815623133>
- Matthews, G. B. (n.d.). Augustine (AD 354-430). In *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780415249126-b009-1>
- McInroy, M., & Hollerich, M. J. (2019). Christianity in the Early Medieval Period. In *The Christian Theological Tradition* (pp. 259-275). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315537627-18>
- McGiffert, A. C. (1909). The Influence of Christianity upon the Roman Empire. *Harvard Theological Review*, 2(1), 28-49. <https://doi.org/10.1017/s001781600000701x>
- Milenovic, H. Z. M., Vidakovic, H. M. V., & Jeremic, B. S. (2024). Didactic and Theological Works of St. Augustine of Hippo. *SCIENCE International Journal*, 3(2), 159-162. <https://doi.org/10.35120/sciencej0302159m>
- Milojkov, A. (2021). The Concept of Synergy in the Triadology and Anthropology of Saint Augustine. *Philotheos*, 21(1), 45-63. <https://doi.org/10.5840/philotheos20212113>
- Mouas, N. (2021). Saint Augustine: His Life and Intellectual Sources. *Rimak International Journal of Humanities and Social Sciences*, 03(08), 251-258. <https://doi.org/10.47832/2717-8293.8-3.19>
- Noethlichs, K. L. (2014). John Noël Dillon: The Justice of Constantine. Law, Communication, and Control. *Gnomon*, 86(6), 517-521. https://doi.org/10.17104/0017-1417_2014_6_517
- Oates, W. J. (2017). The Life and Religion of Saint Augustine. In *Augustine and Modern Law* (pp. 3-34). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315096735-1>
- Objantoro, E. (2020). Augustine's Theological Method and Contribution to The Christian Theology. *International Journal of Indonesian Philosophy & Theology*, 1(1). <https://doi.org/10.47043/ijipth.v1i1.2>
- Ojakangas, M. (2009). Apostle Paul and the Profanation of the Law. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 10(1), 47-68. <https://doi.org/10.1080/1600910x.2009.9672741>
- Orlin, E. M. (2002). *Foreign Cults in Republican Rome: Rethinking the Pomerial Rule*. Journal of Roman Studies.
- Pearson, B. A. (1999). On Rodney Stark's Foray into Early Christian History. *Religion*, 29(2), 171-176. <https://doi.org/10.1006/reli.1998.0151>
- Peric, P. (2020). Antropology of the Saint Apostle Paul. *Zbornik Matice Srpske Za Drustvene Nauke*, 174, 147-166. <https://doi.org/10.2298/zmsdn2074147p>
- Piana, G. L. (1927). Foreign Groups in Rome during the First Centuries of the Empire. *Harvard Theological*

Review, 20(4), 183-403. <https://doi.org/10.1017/s0017816000021118>

Popkin, M. L. (2016). Symbiosis and Civil War: The Audacity of the Arch of Constantine. *Journal of Late Antiquity*, 9(1), 42-88. <https://doi.org/10.1353/jla.2016.0014>

Preiser-Kapeller, J., & Kislinger, E. (2022). "The sun was darkened for seventeen days (AD 797)". An interdisciplinary exploration of celestial phenomena between Byzantium, Charlemagne, and a volcanic eruption. *arXiv e-prints*, arXiv-2210. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2210.15328>

Price, S. (2012). *Religious Mobility in the Roman Empire*. The Journal of Roman Studies.

Price, S. R. F. (1996). The place of religion: Rome in the early Empire. In A. K. Bowman, E. Champlin, & A. Lintott (Eds.), *The Cambridge Ancient History* (pp. 812-847). Cambridge: Cambridge University Press.

Roma, A. (2023). Sacra Privata: Key Aspects of Private Religious Life of Ancient Rome. *Sophia. Human and Religious Studies Bulletin*, 21(1), 55-58. <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.21.14>

Rüpke, J. (2018). *Pantheon: A New History of Roman Religion*. Princeton University Press.

Rüpke, J. (2017). On Roman Religion. In *Cornell University Press*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501704703.001.0001>

Rüpke, J. (2009). Early Christianity out of, and in, Context. *Journal of Roman Studies*, 99, 182-193. <https://doi.org/10.3815/007543509789744774>

Schnabel, E. J. (2019). Paul the Missionary. In *The Oxford Handbook of Pauline Studies* (pp. 54-70). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199600489.013.13>

Schwartz, S. (2005). Roman historians and the rise of Christianity: the school of Edward Gibbon. In *The Spread of Christianity in the First Four Centuries* (pp. 145-160). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047427476_012

Senior, D. (2022). Jesus and Paul. In *The New Testament: A Guide* (pp. 139-170). Oxford University Press New York. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197530832.003.0006>

Siniscalchi, G. (2012). Early Christian Worship and the Historical Argument for Jesus' Resurrection. *New blackfriars*, 93(1048), 710-732. <https://doi.org/10.1111/j.1741-2005.2011.01447.x>

Smith, T. (1683). Historical observations relating to Constantinople. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 13(152), 335-346. <https://doi.org/10.1098/rstl.1683.0048>

Sweetman, R. (2022). Networking Christians? The spread of Christianity in the Eastern Mediterranean. In *Networks and the Spread of Ideas in the Past* (pp. 229-249). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429429217-11>

Usoltsev, S. A., & Leontieva, D. S. (2022). Adaptation of Christian Pacifism by St. Ambrose of Milan in the Context of Christianity's Transformation into the State Religion of the Roman Empire. *Izvestiya of Altai State University*, 6(128), 70-74. [https://doi.org/10.14258/izvasu\(2022\)6-11](https://doi.org/10.14258/izvasu(2022)6-11)

Venter, R. (2012). "It shone with the glory of the Lord": On Beauty and Christian Telos. In *Strangers and Pilgrims on Earth* (pp. 295-308). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004224421_021

Vyse, S. (2020). 2. Religious superstition. In *Superstition: A Very Short Introduction* (pp. 16-34). Oxford

University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780198819257.003.0002>

Wiryadinata, H. (2018). An Understanding the Pauline Christology Significance of Firstborn (Protokos) In The Light of Paschal Theology : Critical Evaluation on Colossian 1 : 15-20. *Kurios*, 4(1), 14.

<https://doi.org/10.30995/kur.v4i1.33>

Woodhead, L. (2001). *Christianity Origins: Primitive and Western History*. Elsevier.

Wortham, R. A. (2016). Religious pluralism, cultural continuity, and the expansion of early Christianity : Stark revisited. *The Social Science Journal*, 53(4), 573-580. <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2016.07.006>

Ziółkowska, M. (2016). A Christian in the Roman Empire in the Light of Saint Augustine's Enarrationes in Psalmos. *Roczniki Teologiczne*, 63(4), 5-12. <https://doi.org/10.18290/rt.2016.4-1>